

ԱՂԹԱՄԱՐՅԻ

Գրքի՝ հրնօրեայ ֆերքուած մ'իմն համար,
Թափուն խօսքերով, կախարդանքով լի.
Թող այնտեղ բացուի հորիզոն մ'անծայր,
Եւ կեանքիս ուղին երբեք չըհատնի:

Ես ըլլամ քեզի բուրեան վարդաստան,
Եւ դուն գաս այցի անցեալ երազով,
Հոն նըստած մենակ քարի մը վըրան,
Փնտռես իմ գարունս տենչերու երգով:

— Արի ե'կ, հոգիս, ծաղկեցաւ այգին,
Քերթողի սիրտն է Յուլիսի արեւ.
Արի ե'կ, հոգիս, նըստինք միասին

Վանի կապուտակ ծովակին առջեւ.
Ես քնար բերի եւ փարչ մը գինի.
Արի որ նըստինք սիրոյ սեղանի:

Վենետիկ, 1962

Հ. ՎԱՀԱՆ ՅՈՎՀԱՆՆԵՍԵԱՆ

ՍՈՒՐԲ ՀԱՅՐԵՆԻՔ

Սո'ւրբ հայրենիք, տաճար մ'ես դուն, տաճար մ'անհուն,
Որուն ոսկի խորանին վրայ սրկիք մը կայ
Նահատակի եւ հերոսի արեամբ լեցուն.
Ոսկորներով անոնց կերտուած խաչ մը հսկայ:

Խոր եւ մըքին անկիւններէն դեռ կը լսուի
Աղեմովիկ հառաչանքներ չարչարանքի.
Ամէն գիշեր վերնատունէն կը փոքորկի
Պատգամն ահեղ լուսակառոյց մեր Անցեալին:

Շուրջը բոլոր նոճիներ կան, ըլլաւ գոգցես
Սոսկ գերեզմանն իմ պապերուս, մինչդեռ ահա/
Գմբէթին տակ արծիւ մ'իր քեւը կը բանայ:

Սո'ւրբ հայրենիք, աստուածակերտ վեհ տաճար մ'ես,
Որուն ամէն մէկ քարին մէջ սիրտ մը հրեղէն
Ազատատենչ կը բարձրէ վայրագօրէն....:

ԱՐՄԷՆ ԵՐԿԱԹ

● ԳՐԱԽՕՍԱԿԱՆ ●

ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՊԵՏԱ-
ԿԱՆ ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ

Հատոր Ա. քղբակազմ, ութածալ, էջ 304, նկարազարդ, Երեւան, 1948: Հատոր Բ. նոյնպէս, էջ 280, անդ, 1950: Հատոր Գ. նոյնպէս, էջ 168, անդ, 1950: Հատոր Դ. նոյնպէս, էջ 258, անդ, 1952: Հատոր Ե., լաքակազմ, ութածալ, էջ 280: Գին, բոլորը միասին՝ 60 ռուբլի 70 կոպէկ:

Պարբերականիս նպատակն է հրատարակել Հայաստանի հնագիտութեան, պատմութեան եւ ազգագրութեան նուիրուած գործեր: Գործին պատասխանատու խմբագիրն է թանգարանին ներկայ վաստակաւոր եւ կարող տնօրէնը՝ Պրոֆ. Կարոյ Ղաֆազարեան:

Ա. հատորին առաջին յօդուածը ստորագրուած է Կարոյ Ղաֆազարեանի: Խիստ շահեկան աշխատութիւն մըն է աւելի «Հնագիտական Աշխատանքը Հայաստանում Սովետական կարգեր հաստատուելուց յետոյ»: Թանգարանը 1948-ին ունեցեր է Հայաստանի մէջ գտնուած 34.000 հին դրամներ, 14.000 հնագիտական իրեր եւ 6.500 ազգագրական իրեր: Բնական է անկէջ ի վեր շատ ու շատ աւելցած են բոլոր հնագիտական դրամները, իրերը եւ այլն: Այս թիւին 65 էջերուն մէջ Ղաֆազարեան ձեռնհասօրէն կու տայ իր նիւթին վերաբերող շահեկան տեղեկութիւններ:

Ասոր կը յաջորդէ Յարութիւն Մնացականեանի «Արեւապաշտութեան հետքերը հին Հայաստանում ըստ բրոնզէ պեղածոյ իրերի»: Նկարազարդ, շատ հետաքրքրական յօդուած մըն է այս, որ կ'աւարտի էջ 95:

Յաջորդ ուսումնասիրութիւնն է Հո. Զանփոլազեանի «Միւլթար Գողը եւ Նոր Գետիկի վանքը»: Նոյնպէս նկարազարդ,

ճոխ է յիշատակարաններով: Նոր Գետիկայ շինութեան առթիւ է նուէր տրուած Աւետարան մը, Սաղուն առաջին իշխանէն: Այս Աւետարանը, որ իր յիշատակարանով անծանօթ մնացած է մեր բանասիրութեան, այժմ կը գտնուի Սըր Զէթըր Պիթիի մատենադարանին մէջ, որ նուիրուած է Իրանտայի Տըպլին քաղաքին: Այս գրչագիրը՝ հրատարակուած ցուցակին մէջ՝ Օր. Տէր Ներսէսեան նշանակած է իբր Սաղուն Գ. է նուիրուած ինչ որ Միւլթար առաջնորդի, որուն ինքնութիւնը անծանօթ կը մնայ իրեն:

Հոսիսիմէ Զանփոլազեանի այս ուսումնասիրութիւնը մեծապէս զնահատելի եւ շատ արժէքաւոր աշխատութիւն է. իցիւ թէ նկարները աւելի շատ ըլլային եւ եղածներն ալ աւելի որոշ ու յստակ:

Ասոր կը յաջորդէ Ասլան Շահնազարեանի «Բագրատունեաց նախարարական տոհմի ծագումը»: Մանրակրկիտ պրպըտումով աշխատանք մըն է, որուն վերջը կ'եզրակացնէ թէ Բագրատունիները հրեայ ծագում չունին, եւ Հայ հին իշխանական տոհմերուն շարքին առաջնակարգներուն մէջ են եղած, եւ արդէն Արտաշեսեան հայկական թագաւորութեան շրջանին մեծահամբաւ:

Այս թիւին վերջին ուսումնասիրութիւնը ստորագրուած է Ամինէ Ավդալէ եւ կը ներկայացնէ «Քուրդ կիւնը նահապետական ընտանիքում՝ ըստ ազգագրական եւ Թուրքիայի նիւթերի» (էջ 213-301): Ազգագրական շահեկան նիւթ է:

Պարբերականին Բ. հատորը կը բանայ Ասլան Շահնազարեանի «Միւլթարի Շրջանի Սառնակունքը գիւղի մօտ յայտնաբերուած գանձը»: Ունի դրամական բազմազանութիւն տախտակ մըն ալ: Մանրակրկիտ նկարազարդութիւն մըն է գտնուած դրամներուն:

Խիստ հետաքրքրական աշխատութիւն մըն է Վալենտինա Արբահամեանի «Միջնադարեան Հայաստանի զէնքերի տեսակները» (էջ 37-98): Նկարազարդ այս ուսումնասիրութիւնը հնագիտական խղճա-

միտ աշխատանք մըն է, որուն համար մենք կը շնորհակտորենք Տիկինը, լաւ կերպով կատարած ըլլալուն համար:

Արմենակ Միրզոյեան կը ստորագրէ յաջորդ երկար ուսումնասիրութիւնը «Հայ ազատագրական շարժումները Սիւնիքում (1722-1730 թ. թ.)»: Միրզոյեան առանց որեւէ քննութեան եւ տարակոյսի կ'ընդունի Իսրայէլ Օրին իբր ազգային գործիչ եւ կը հաւատայ անհիմն հէքեաթի: Օրինակ: «Պետրոս Ա. Պարսկաստանի ներքին գրութիւնն ուսումնասիրելու եւ հայ ու վրաց քաղաքական գործիչներին հետ իր կապերն ամրապնդելու նպատակով 1707 թ. Իսրայէլ Օրին ուղարկում է Պարսկաստան, որպէս ռուսական դեսպան» (էջ 123): Հոս լեցուն են անճշտութիւնները: Նախ Օրին երբեք չէ եղած «ռուսական դեսպան»: Պետրոս Ա. չէ որ Օրին «ուղարկում է»: Ուրեմն հէքեաթ է Օրինի Պետրոս Մեծէ զրկուելը «հայ ու վրաց քաղաքական գործիչներին հետ իր կապերն ամրապնդելու»:

Ասոր կը յաջորդէ Վասպուրական Մելիքեթեանի «Զէյթունի 1862 թուականի ապստամբութիւնը» (էջ 193-278): Այս մասին շահեկան նիւթեր կան նաեւ իմ հաւաքածոյիս զիւանական նիւթերուն մէջ, թէեւ ո՛չ ուղղակի կապ ունեցող Զէյթունի ապստամբութեան հետ:

Պարբերականիս Գ. հատորին առաջին յօդուածն է Վարդ Բոյեանի «Երկրագործական պաշտամունքի մի քանի հետքեր Հայերի մէջ» (էջ 5-68): Նկարագրող եւ շահեկան ազգագրական նիւթ: Ունի ռուսերէն թարգմանութիւն, համառօտումով երեք էջի մէջ:

Կը յաջորդէ էմմա Կարապետեանի «Գլխապինը Հայ հարսանեկան սովորութիւնների մէջ եւ նրա վերացման Սոցիալ-անտեսական պայմանները»: Գրքում ռուսերէն՝ հայերէն ամփոփումն ալ ետեւը:

Կարեւոր հնագիտական աշխատութիւն է Հռիփսիմէ Զանփոլաղեանի «Դուինի պեղումներից յայտնաբերուած ձուածե

անօթները»: Ունի զծագրութիւն եւ նշանաձեւերու տախտակ: Մենք այս ձուածեւ ամաններուն մասին խօսած ենք արդէն Բաբկէն Առաքելեանի գրքին առթիւ մեր գրախօսականին մէջ: Մենք զանոնք նկատած էինք ու կը նկատենք օղիի ամաններ, երբեմն ուրիշ բանի համար ալ գործածուած: Նախապէս օղիի համար չինում եւ գործածուած այս ամանները՝ կրնային յետոյ գործածուել սնդիկի կամ ուրիշ նիւթերու համար:

Պարբերականին Դ. հատորը կը սկսի ռուսերէն յօդուածով Բերութ Շելկովնիկովի «Դուինի պեղումներից յայտնաբերուած կաւանօթներն ու ապակեայ իրերը», որուն հայերէն ամփոփումը՝ խիստ շահեկան՝ ցոյց կու տայ ինծի անմատչելի այս յօդուածը: Ասոր կը յաջորդէ զարծեալ ռուսերէն Ս. Կ. Դալի «Դուինի պեղումներից յայտնաբերուած թռչունները»:

Շահեկան աշխատութիւն մը ունի Ասլան Շահնազարեան «Արտաշատի» վրայ եւ կը զբաղի հին հայկական մայրաքաղաքին պատմա-աշխարհագրական հարցերով:

Վերջին աշխատութիւնը ազգագրական նիւթ մըն է, Ամինէ Ավդալի կողմէ «Արեւան վրիժառութիւնը քրդերի մէջ եւ նրա վերապրուկների վերացումը Սովետական պայմաններում»:

Ե. հատորը կը սկսի Յարութիւն Մնացականեանի հնագիտական ուսումնասիրութեամբ «Դամբարանի պեղումները Գուլիկոյ գիւղում»: Ունի բազմաթիւ նշաններ:

Կը յաջորդէ հետաքրքրական աշխատութիւն մը «Հայկական հին երաժշտական գործիքներ», էմմա Պանդաղեանէ, նկարագրող, մանրանկարներէ եւ պեղումներէ առնուած: Ասոր կը յաջորդէ Ստեփան Եսայեանի մէկ ռուսերէն կարճ ուսումնասիրութիւնը «Մի սխալ վերակազմութեան մասին», ուր կը ճշտէ թէ 1908ին Սեւանայ լճափին գտնուած սայլը եռանիւ չէ, այլ՝ քառանիւ:

Յաջորդ ուսումնասիրութիւնը զարծեալ ռուսերէն է եւ զարծեալ կարճ, Տելեմակ Պաշտրեանէ, «Ստեփանաւանի Քարալիդներ» ու մասին:

Պաշիկ Մուշեղեան ունի ուսումնասիրութիւն մը «Դուինի մի քանի դրամների մասին», նկարներով՝ հոն գտնուած դրամներուն:

Յաջորդ երկու մանր աշխատութիւնները ստորագրուած են Սերգէյ Դալի կողմէ եւ ռուսերէն են. «Զարկարիւում գտնուած վաղ բրոնզեդարեան ընտանի Եզան դանկը» եւ «Կենդանիների ոսկորներ Հայկական ՍՍՌ Գուլիկոյ գիւղի հնագոյն դամբարաններից»:

Ինծի համար մասնաւորաբար շահեկան է, թէեւ փոքրիկ աշխատութիւն, Հռիփսիմէ Զանփոլաղեանի «Դուինի պեղումներից յայտնաբերուած ապակի սրուակը»: Այս մեծապէս կարեւոր ապակի սրուակը գտնուած է 1953ին, միջնաբերդի պեղումներուն ընթացքին եւ կը պահուի Պետական Պատմական Թանգարանին մէջ: Ինծի ալ հաւանական կ'երեւի այս սրուակին Բիւզանդական արուեստի եւ արհեստի պատկանիլը, սակայն նկատի ունենալով պատկերաձեւերը, կարելի է զայն նկատել Սիւրիական-Միջագետեան արտադրութիւն՝ Բիւզանդական արուեստի, եւ գուցէ Զանփոլաղեանի տուած 11րդ դարէն քիչ աւելի կանուխ: Դուին գտնուած ապակիէ այս սրուակը ունի գօտիներ, որոնց մէջ կան թռչուններու նկարներ, նման Կարուց Աւետարանին (Երուսաղէմ) եւ նաեւ Աղթամարի եկեղեցոյն Գաղիկ թագաւորին պարեգօտին զարդերուն:

Յաջորդ աշխատութիւնը ռուսերէն է «Սինթետիկ խէժերի գործածութիւնը հնագիտական առարկաների ամրացման եւ պահպանման գործում», ստորագրւում եւ Նեգեանի Ռումեանցեւի կողմէ: Ասոր կը յաջորդէ զարծեալ ռուսերէն Տելեմակ Պաշտրեանի «Աշխատանքի գործիքները հին Հայաստանում ու իրերնդէ եւ վաղ Երկաթէ դարերում»: Այս

հատորին վերջի երկու աշխատութիւնները զարծեալ ռուսերէն են, մանր ուսումնասիրութիւններ, առաջինը Վիլեա Փալանջեանի «Հայկական ՍՍՌ Սեւանի շրջանի լճաջէն գիւղի պեղումներից յայտնաբերուած սայլերի փայտի տեսակները»: Իսկ երկրորդը ստորագրուած Եւգինէ Մուշեղեանէ, կը խօսի «Դարձեալ Բջնի գիւղի 1358 թ. արձանագրութեան մասին»:

* * *

Պետական Պատմական Թանգարանի այս հատորները, իրենց մեծարժէք պարունակութեամբ՝ շատ կարեւոր են եւ ցանկալի է որ շարունակուին կանոնաւորաբար հրատարակուել, մեզի աւելի ու աւելի մատչելի ընելու համար պեղումներուն մեծահարուստ դանձրը եւ թանգարանին աշխատողներուն լուրջ ու արժէքաւոր ուսումնասիրութիւնները:

Ունիմ քանի մը զիտողութիւններ, որոնք կը համարձակիմ հոս ներկայացնել, վստահ ըլլալով որ անոնք շատ բան պիտի աւելցնեն հրատարակութեան եւ աշխատութեան արժէքին վրայ: Ընտիր թուղթը կարեւորագոյն հարցն է, որմէ վերջ կուգայ մաքուր լուսատիպներու պատրաստութիւնը եւ հրատարակութիւնը: Յաճախ ողբալի կերպով անորոշ եւ անարժէք են տրուած լուսանկարները, որոնցմէ բան մը չի հասկցուիր: Թուղթն ու տպագրութիւնը Պորհրդային Հայաստանի Պետհրատին համար պատուոյ խնդիր պէտք է ըլլայ, եւ անոնց կատարելութիւնը Պետհրատին նախանձախնդրութեան գլխաւոր նիւթ: Հոս Պետհրատ ըսի, սակայն պէտք է հասկնալ բոլոր գիտական հրատարակչականները Պորհրդային Հայաստանի մէջ:

Աշխատութիւններու հրատարակեալ այս շարքին մէջ կան նաեւ ռուսերէն յօդուածներ: Ըստ իս՝ նախընտրելի պիտի ըլլար զանոնք բոլորն ալ հայերէն հրատարակուած տեսնել՝ ռուսերէն ամփոփումներով: Արտառոց կ'երեւի Պորհրդային Հայաստան հրատարակեալ հա-

յազգիտական պետական հրատարակութեան մը մէջ յաճախ անտեղի կերպով ռուսերէն յօդուածներ հրատարակելը, մանաւանդ երբ յօդուածագիրներէն ու մանք՝ ըստ երեւոյթի՝ հայերէն կրնան գրել, ռուսերէնի պէս: Ասիկա նեղմիտ ազգայնական ըմբռնումով կատարուած գիտողութիւն մը է, այլ նախ ազգային արժանապատուութեան հարց. եւ յետոյ մենք հայերս աւելի շատ պէտք ունինք հայազգիտութեան ծանօթանալու՝ քան թէ ռուսերը, որոնց մէջ մեր նիւթերով հետաքրքրուողները չեմ կարծեր թէ մեր մէջ գտնուողներուն համը ըլլան: Եթէ իրապէս կարիք կայ ռուսերուն ներկայացընել մեր հայազգիտական նիւթերը, այն ատեն աւելի լաւ կ'ըլլայ քանի մը հատ պատահական ռուսերէն յօդուածներ հայերէն պարբերականի մը մէջ հրատարակելու տեղ՝ հրատարակել ռուսերէն պարբերական մը, որ լիապէս բաւէր կարիքին:

* * *

ԳԻԻԱՆ ՀԱՅ ՎԻՄԱԳՐՈՒԹԵԱՆ պրակ Բ.: Կազմեց Ս. Գ. Բարխուդարեան: Քառածալ, լաքակազմ, 142 էջ, 151 նկարներով, 40 տախտակներով վրայ ներկայացուած: Երեւան, 1960, Գին՝ նոր ռուբլիով 1,08:

Երեւանէն ստացուած հայազգիտական աշխատութիւններու մէջէն կարեւորագոյններէն է այս հատորը: Պատրաստուած է մեծ աշխատութեամբ, լրջութեամբ եւ խղճմտանքով:

Անմիջապէս յիշենք, որ այս գրախօսականին պատրաստուած ատեն՝ դեռ Ա. պրակը մամլոյ տակ է: Ա. պրակը պիտի պարունակէ Անիի եւ Շիրակի արձանագրութիւնները, պատրաստուած մեծ գիտնական եւ վաստակաւոր Յ. Ա. Օրպէիէ: Մաղթենք, որ այդ հատորը շուտով ստանալու ուրախութիւնը ունենանք: Կ'իմանանք նաեւ որ Պրոֆ. Լ. Մելիքեան թէկ կազմած է ՎԻՐԱՀԱՅՈՑ ՎԻՄԱԿԱՆ ՏԱ-

ՐԵԳԻՐՔ, որ իր կարգին պիտի հրատարակուի:

Բարխուդարեան իր այս հատորին մէջ մեղի կուտայ Տաթևի գիւղին, վանքին, Տանձատափի, Նորավանքի, Հալիճոր եւ Հարանց Անապատի, Շնհերի, Խոտի, Խնձորեսկի, Տեղի, Վերին Շէնի, Գորիսի, Եայջի, Սիսիանի, Թանատաց վանքի, Աղուզի, Որոտնավանքի, Լորի, Ըղուերծի, Բնունիսի, Անդեղակոթի, Բըռնակոթի, Դաստակերտի, Արծուանիկի, Վահանավանքի, Բելիսի, ԲՈՂՈՐ արձանագրութիւնները: Մեծ մասամբ անտիպ այս վիճական յիշատակարանները մեծապէս արժէքաւոր են մեր պատմա-բանասիրական ճիւղերուն: Բարխուդարեան նախ համառօտ, այլ ըմբռնելի կերպով կը նկարագրէ յիշատակարաններուն վայրն ու վիճակը, կը նշանակէ արձանագրութեանց ներկան, կը նշանակէ անոնց ուր տպուած ըլլալը՝ եթէ տպուած են, եւ կու տայ հարկ եղած ծանօթութիւններ: Ինծի անմեկնելի է թէ ինչո՞ւ չեն նշանակուած յիշատակարաններուն վիճակագրութեանց չափերը, այսինքն վէմին բարձրութիւնը, լայնքը, եւ եթէ կարելի է՝ նաեւ հաստութիւնը:

Բարխուդարեան խնամով, նոյն իսկ անպէտ հատակոտոր յիշատակարանները օրինակած է եւ ներկայացուցած իրենց կարգին: Յաւով կը նկատեմ որ Լալա-յանի եւ ուրիշներէ նշանակուած արձանագրութիւններ այժմ այս կամ այն պատճառով անհետացեր են իրենց գրտնուած տեղերէն: Բարխուդարեան ասոնք ալ կ'արտատպէ իրենց նախկին հրատարակութիւններէն եւ մեղի կուտայ, այսպէս, բոլոր վիճական արձանագրութիւնները մէկ տեղ ամփոփուած ճոխ հաւաքածոյ:

Յիշատակարաններուն 151 լուսանկարները մեղի նմոյշ կու տան մեր վիճական գրչագրութեան մասին, խոշոր նպաստ մը բերելով հայ ընդհանուր գրչագրութեան ուսումնասիրութեան: Յիշատակարաններուն տակ տրուած է իրենց լուսա-

նկարչական թիւը. սակայն կարեւոր էր լուսանկարներուն տակ նշանակել անոնց արձանագրական թիւն ալ, որպէսզի հետագայում կարելի ըլլար շահեկան լուսանկարի մը արձանագրութիւնը գտնել անմիջապէս, առանց երկար բարակ պըրպըտումի: Գեղարուեստի մեր պատմութեան համար արձանագրական մեծարժէք նկարներ կան, որոնք առաջին անգամ Բարխուդարեան կը ներկայացնէ մեղի այս հատորին մէջ, որուն համար սրտանց երախտապարտ ենք իրեն: Օրինակ, առաջին անգամ է որ կը ծանօթանայի Տաթևի բակին 1269 թուականէն Հայրապետ Սիւնեաց Եպիսկոպոսի սքանչելի բարձրաքանդակ ծաղկադիր յիշատակարանին (նկար 23), եւ լուսանկարն էր որ իմ ուշադրութիւնս գրաւեց եւ փրկեց տուել տուաւ արձանագրութիւնը (թ. 56):

Աշխատութիւնը օժտուած է անուանացանկերով, որոնք կարեւոր են հատորը օգտագործելու համար:

Նկատելի է որ բոլոր կարեւոր վրիպակները չեն սրբագրուած գործին ետեւը ազուցուած վրիպակներու մէջ: Օրինակ թիւ 389 արձանագրութեան տախտակ նշանակուած է XLI, մինչ վերջին տախտակը XL է, եւ թիւ 149 նկարին պէտք էր իրապէս XL տախտակաթիւ նշանակուէր:

Մեղի համար անգին հարստութիւն է 421 արձանագրութեանց այս հրատարակութիւնը, որուն համար շնորհակալ ենք թէ՛ Հայաստանի Ակադեմիային եւ թէ՛ Բարխուդարեանին: Սրտանց կը մաղթենք որ յաջորդ հատորները շուտով լոյս տեսնեն:

* * *

ԿԻՐԱԿՈՍ ԳԱՆՁԱԿԵՑԻԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՀԱՅՈՑ: Աշխատասիրեց Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանեան: Մեծ ութածալ, լաքակազմ, էջ 310+426: Երեւան, 1962, գին 2 ռուբլի 80 կոպէկ:

Հայաստանի Գիտութիւնների Ակադեմիայի այս հրատարակութիւնը մեղի կու

տայ Կիրակոս Գանձակեցիի պատմութեան ձեռագրական համեմատութիւններով կատարուած հրատարակութիւնը:

Կարեւոր աշխատութիւն մը կը նկատենք ասիկա, որուն վրայ կ'ուզենք ծանրանալ:

Մելիք - Օհանջանեան վաստակաւոր գիտնական մըն է: Ան իր «Առաջաբանով» Կիրակոս Գանձակեցիին լուրջ եւ բազմակողմանի քննութեան կ'ենթարկէ: Առաջաբանին Ա. գլուխով մեղի կու տայ «Կիրակոս Գանձակեցու Կեանքը եւ Գրական-հասարակական գործունէութիւնը»: Նախ հասարակական գործունէութիւնը: Նախ կը պարզէ, որ Գանձակեցի ըսելով պէտք է հասկնալ անոր Գանձակ քաղաքէն ըլլալը, այլ Գանձակի նահանգէն, կամ աւելի ճիշտ՝ «աշխարհէն»:

Ե՛ջ Թ. Մելիք-Օհանջանեան կը գրէ. «Արեւելցի է կոչուել եւ Կիրակոս Երզնկացի, ԺԳ. դարի մատենագիրը, որն իր կեանքը մեծ մասամբ անց է կացրել Կիլիկիայում եւ այնտեղ էլ մեռել է (1272 թ.). բայց Յակոբ Կարնեցիին ասում է՝ թէ դերեզմանը գտնուում է Երզնկայի մի եկեղեցում: Ըստ Նղշ. էջ ԻԱ, սա կոչուում է նաեւ Արեւելցի (Հր. Աճառեան, ՀԱՅՈՑ ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆ, Բ. Երեւան, 1944, էջ 624-625): Ահա այս Երեւան, 1944, էջ 624-625): Ահա այս Կիրակոս Երզնկացուն-Արեւելցուն վերագրում են նաեւ ՅԱՅՍՄԱՆՈՒՐԳԸ, որ սա յօրինած պիտի լինի ԶԺԸ (1269) թուականին»:

Բազմաթիւ չփոթութիւններ եւ սխալներ սպրդած են այս հատուածին մէջ:

Նախ, Կիրակոս Երզնկացին, որուն համար Յակոբ Կարնեցի կը վկայէ՝ որ ունի դամբարան Երզնկայի Սբ. Սարգիս եկեղեցւոյն մէջ, հազիւ ծնած կրնայ ըլլալ 1275-80ին, որով չէր կրնար, ինչպէս որ Մելիք-Օհանջանեան կ'ըսէ, ՅԱՅՍՄԱՆՈՒՐԳԸ խմբագրել ԶԺԸ (1269)ին, եւ ոչ ալ մեռնի իր ծնելէն առաջ 1272ին:

Երկրորդ, Կիրակոս Երզնկացի որոշ եւ անստորագոյս մեռած է ՊԵ (1356) թուականին Մարտ 18էն առաջ ատեն մը:

Կիրակոս Երզնկացի երբեք չէ կոչուած

ԱՐԵՒԵԼՅԻ, այլ միայն եւ միայն Երզն-
կացի, եւ ան արդէն «բարունի ու վար-
դապետ» կը կոչուի 1317ին:

Կիրակոս Երզնկացիի Կիլիկիա երթալը
ոչ մէկ տեղ յիշուած է: Տարակուսելի է
երբեք Կիլիկիա դացած ու որեւէ շրջան
մը հոն մնացած ըլլալը:

Կիրակոս Երզնկացի թողուցած է Ոս-
կեփորիկ մը, իրատական գրութիւններ,
սակայն երբեք ՅԱՅՍՄԱՒՈՒՐԻ մը:

Մելիք-Օհանջանեան իր այս շփոթու-
թեանց աղբիւր ցոյց կուտայ Հր. Աճառ-
եանի ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ԲԱՌԱՐԱՆԸ,
Բ. հատոր, էջ 624-25: Հոն արդարեւ
Աճառեան, իր բառարանին Կիրակոսնե-
րուն շարքին թիւ 38րդ ունի «Կիրակոս
վարդապետ Երզնկացի, մատենագիր ԺԳ.
դարու. կեանքը մեծ մասամբ անց է կա-
ցըրել Կիլիկիայում, ուր եւ մեռել է 1272
թ.»։ Յայտնի չէ թէ Աճառեան ուրկէ
քաղեր է այս սխալ տեղեկութիւնները:
Աւելորդ է ըսել որ Աճառեանի այս գոր-
ծը պէտք է զգուշութեամբ եւ քննու-
թեամբ միայն գործածել:

Կիրակոս Երզնկացիի իբր թէ Արեւելի
կոչուած ըլլալն ալ Մելիք-Օհանջանեան
առած է Աճառեանէն: Ան Աճառեանի սա
վկայութիւնը «Ըստ Նղշ. էջ ԻԱ. կոչուած
է նաեւ Արեւելի» եղածին պէս արտա-
գրած է, առանց նոյն խոսքի «Նղշ.» համա-
ռոտագրութիւնը պարզելու: Անտարա-
կոյս Կոստանեանցի Մկրտիչ Նաղաշի
նուիրեալ հրատարակութեան է որ կ'ակ-
նարկուի, ուր սակայն Կիրակոս ԵՐԶՆ-
ԿԱՅԻՆ չէ որ «կոչուած է նաեւ Արեւել-
ցի», այլ ԱՐԵՒԵԼԻ ԳԵՐԱՐՓԻ շարակա-
նին հեղինակն է, որ կը նկատուի կամ
«կոչուած է նաեւ» Արեւելցի»: Արդարեւ
այս շարականը կը վերագրուի ոմանց
կողմէ Կիրակոս Արեւելցիի, իսկ հնա-
գոյն շարակնոցները զայն կու տան Կի-
րակոս Երզնկացիի: Ասիկա բնական է
երբեք չի նշանակեր որ «Արեւելցի է կոչ-
ուել եւ Կիրակոս Երզնկացին», (էջ Թ.)
ինչպէս որ կը հաւաստէ Մելիք-Օհան-
ջանեան եւ դարձեալ կը կրկնէ ԻԵ. էջ Ի

եռասուղ ծանօթութեամբ, ըսելով «Եր-
զնկացին, որ նմանապէս մեռել է 1272
թ. սա, ինչպէս տեսանք, ըստ Նղշ. կոչ-
ուած է նաեւ Արեւելցի»: Տարակոյս չկայ
որ Աճառեանի Անձ. Բառ.ը ուշադրու-
թեամբ եւ խնամով պատրաստուած գործ
չէ, եւ ցաւալի է որ Մելիք-Օհանջանեան
իր այս պատուական աշխատութեան հա-
մար ո'չ միայն առանց քննելու տրուած
տեղեկութիւնները եւ աղբիւրները օրի-
նակեր եւ օգտուեր է, այլ նաեւ Աճառ-
եանի տուած ոչ յստակ տեղեկութեանց
ոմանց վրայ ինքը աւելի մեծ շփոթու-
թիւններու ենթակայ եղեր է:

Էջ ԺԵ. Մելիք-Օհանջանեան ձեռք կը
դարնէ Կիրակոս Գանձակեցիի լեզուա-
գիտութեան: Երբ թաթարներէն գերուե-
ցաւ Գանձակեցի՝ պահեցին զայն իրենց
քով իբր գրագիր: Մենք կը խորհինք որ
Մելիք-Օհանջանեանի բացատրութիւնը,
Մ. Արեւելեանի եզրակացութեան ժխտու-
մէն վերջ, գոհացուցիչ չէ: Արեւելեան ի-
րաւունք ունի: Գանձակեցի թաթարներէն
չէր գիտեր եւ իր գերութեան շրջանին
չէր կրնար գրագրութիւն ընելու չափ
սորվել: Ոչ մէկ վկայութիւն եւ պատճառ
ունինք խորհելու, որ Գանձակեցի սել-
ջուկ-թուրքերէն գիտէր՝ գրագրութիւն
ընելու չափ, ինչպէս որ Մելիք-Օհան-
ջանեան կ'ուզէ:

Գանձակեցի թաթարներուն համար
գրագրութիւն կ'ընէր կամ որոշուած էր
ընելու, պարզապէս թաթարաց հայտնակ
հայերու տնտեսական, վարչական, զին-
ուորական յարաբերութեանց համար:
Պատճառ մը չկայ որ թաթարները հայե-
րէնը գործածած չըլլային Հայոց հետ ի-
րենց յարաբերութեանց մէջ: Գանձակեցի
հաւանաբար ծանօթ էր ոչ-գրական չա-
փով այդ լեզուին, եւ կրնար այդ լեզուով
տրուած բերանացի հրամանները գրաւոր
հայերէնի վերածել եւ ուղարկել ուր որ
կը հրամայուէր: Ասիկա էր թաթարնե-
րու մտադրութիւնը, սակայն Գանձակե-
ցի նոյն գիշեր, երբ պաշտօնի կը կոչ-
ուէր, կը փախչէր թաթարներէն:

Թաթարները եթէ սելջուկ-թուրք լե-
զուն գիտցող վարպետ գրագիրներ ու-
զէին՝ կրնային հեշտութեամբ գտնել
Պարսկաստանէն կամ այլուստ: Գանձա-
կեցիի կարեւորութիւնը իրենց համար
անտարակոյս հայերէն գիտնալն էր, որ-
մէ կ'ուզէին օգտուիլ թաթար իշխանա-
ւորները: Այլապէս իմաստ չունի Թա-
թարներուն Գանձակեցիին իբր գրագիր
պահելու փորձը: Թաթար իշխանաւորը
կ'ըսէ Գանձակեցու մասին. «սա ի պէտք
է մեզ թուղթ գրելոյ եւ ընթերցման»:
Անտարակոյս Հայոց եւ հայերէն գրա-
գրութեան ըմբռնումով, այլապէս Թա-
թարները թաթար, սելջուկ-թուրք,
պարսիկ գրագիրներ ունէին իրենց կա-
րիքներուն համար: Այս շրջանին թա-
թարները նոր կը նուաճէին Հայաստանի
մասեր, եւ յարաբերութեան կը մտնէին
տեղական խոշոր հայ գանդուածներու
հետ, եւ անտարակոյս հարկ սեպեցին
հայերէնով իսկ կատարել իրենց պաշտօ-
նական թղթակցութիւնը Հայոց հետ:

Մելիք-Օհանջանեան կարեւոր հարց մը
կը յարուցանէ Պատ. Վասն Ազգին Նե-
տղացի հեղինակին, այսինքն՝ Գրիգորի
ընդհանուր տեղացի ըլլալուն համար: Հա-
ւանական է որ խաչենի եւ Արցախու իշ-
խան՝ Հասան Ջալալի հայրենիքէն՝ Ա-
կանէն էր եւ անոր համար Ականցի կոչ-
ուած է: Յետոյ Գրիգոր Ականցի Կիլիկիա
երթալով՝ զայն Կիլիկեցի նկատեցին եւ
փոխանակ Ականցին հաւատարիմ պահե-
լու՝ Ականցի նշանակեցին:

Սոսկելով թաթար Բերքէի եւ Հուլաւուի
մարտնչումներուն մասին, Մելիք-Օհան-
ջանեան կ'ընդունի որ Հուլաւուն Պաղ-
տատը 1259ին գրաւելէ յետոյ, իր բանա-
կին մէջէն մաքրեց Բերքէի (մահմետա-
կանացած թաթարներ) կողմնակից զօ-
րավարներ: «Նա (Հուլաւու) ոչնչացրել
էր նաեւ (1259ին) Բերքէի ազգական զօ-
րավարներին՝ Ղուլին, Բալախային,
Տուտհարին եւ ուրիշներին» (էջ ԼԵ.):
Տուտհարին մահուան մասին ակնարկու-
թիւն ունի նաեւ այլուր:

Սակայն անանուն ժամանակագիր մը,
որ բաւական չահեկան եւ երկար ժամա-
նակագրութիւն մը թողուցած է Եկեղեաց
գաւառի եւ Երզնկայի անցուղարձերուն
մասին, կը գրէ. «Ի ԹՎ. ՉԻԵ (1276) Տէր
Սարգիս սպանաւ ի Տութուրէն ու ի Չա-
լապուն»։ Ուրեմն 1276ին դեռ ողջ էր Տու-
թուր (Տուտհար): Օր մը, երբ այս ժա-
մանակագրութեան մասին երկար խօսինք՝
զայն հրատարակելու ատեն, այն ատեն
կը ծանրանանք այս եւ ասոր նման մանր՝
այլ չահեկան ծանօթութեանց պատառիկ-
ներու վրայ:

Մելիք-Օհանջանեանի հետ կ'ընդու-
նինք, որ Գանձակեցու պատմութիւնը
կ'աւարտի ճիշտ ինչպէս որ է: Կրնայ մե-
կի անծանօթ պատճառով մը հապճեպով
զի աւարտած ըլլայ պատմութիւնը: Գուցէ
ասոր համար իսկ որեւէ վերջաբան չունի
այս պատմութիւնը, որմէ 42 գրչագիր
հասած է մեզի, որոնցմէ 30 հատ ՄԱՏԵ-
ՆԱԴԱՐԱՆԻՆ մէջ, հնագոյնը ԺԶ. դա-
րէն, այսինքն հեղինակէն գրեթէ երեք
հարիւր տարի վերջ օրինակուած:

Մելիք-Օհանջանեան չահեկան կերպով
մեզի կու տայ բազմաշխատ գլուխներ
մեզի կու տայ բազմաշխատ գլուխներ
յաջորդաբար: Բ. Կիրակոս Գանձակեցի
ու գրական ժառանգութիւնը: Գ. Կիրա-
կոս Գանձակեցու Պատ. Աղբիւրները: Դ.
Կիր. Գանձ. Պատմ. Որպէս ԺԳ. դարի
միւս Պատմագիրների երկերի Սկզբնաղ-
բիւր: Ե. Կիրակոս Գանձ. Պատ. Գրա-
կան-Գեղարուեստական Արժէքը: Զ. Նոյ-
նին Պատմագիտական Արժէքը: Այս բոլոր
հատուածներն ալ մեծ խնամով պատ-
րաստուած չահեկան ու կարեւոր ուսում-
նասիրութիւններ են:

* * *

ՔԱՐԹԼԻՍ ՅԵՈՎԻԲԵԱՅԻ կամ Վրաց
Պատմութեան Հին Հայերէն Թարգմա-
նութիւնը: Վրացերէն բնագիրը եւ հին
հայերէն թարգմանութիւնը ուսումնասի-
րութեամբ եւ բաղադրով հրատարակեց
Պրոֆ. Իլիա Աբուլաճէ: Ուրաքով, լա-

Թակագր, էջ 32 եւ 344: Թբիլիսի, Վրաստան, 1953:

Այս կարեւոր հրատարակութեան ուսումնասիրական բաժինը կատարուած է վրացերէն, որուն ինքս անծանօթ ըլլալով, կը ցաւիմ որ պիտի չկարենամ հարկ եղածին պէս ներկայացնել:

Սկիզբի 32 էջերը կը պարունակեն վրացերէն ուսումնասիրութիւն մը: Առաջին բնագիրը եւ անոր հին հայերէն թարգմանութիւնը կը սկսի էջ 50-ի եւ է «Լեոնտի Մրովելի Կեանք Թագաւորաց Վրաց եւ Հարց Նախնեաց եւ Ազգաց»: Կ'աւարտի էջ 136: Ասոր կը յաջորդէ երկրորդ բնագիրը «Ջուանշէր, Կեանք եւ Քաղաքավարութիւն Վախթանգայ Գաւրգասաւի»: Այս ալ կ'աւարտի 199 էջին: Երրորդ բնագիրը «Լեոնտի Մրովելի Վկայաբանութիւն Արչիլ», կ'աւարտի էջ 208, որուն կը յաջորդէ «Մատեան Քարթլայ» որ կ'աւարտի էջ 232: Իսկ վերջին բնագիրն է «Կեանք Արքայից Արքայի Դաւթի», որ կ'աւարտի էջ 256:

Իբր յաւելուած կը տրուի «Մխիթար Այրիվանեցիի» Հայ եւ Վրաց Թագաւորներու ցանկերը, ինչպէս նաեւ Եպիսկոպոսներու: Էջ 265 բառգիրք Հայերէն-վրացերէն:

Այս բնագիրներուն հայերէն թարգմանութեանց հրատարակութիւնն ինքնին չափազանց կարեւոր նպաստ մըն է մեր գրչագիրներուն մէջ պահուած պատմական նիւթերու հրապարակման համար: Բնական է երախտապարտ ենք վաստակաւոր գիտնական Պրոֆ. Աբուլաճէի՝ իր գիտական համեմատեալ հրատարակութեան համար: Անիկա ոչ միայն մեծ ծառայութիւն մատուցած է այսպէսով վրացական պատմութեան, այլ նաեւ հայ պատմագիրութեան:

Կը ցաւիմ որ ինչպէս այս, ուրիշ նման մեծարժէք Խորհրդային հրատարակութիւնները այսքան ուշ մեզի հասան, որուն պատճառաւ անկարելի եղաւ աւելի

կանուխ ծանօթացնել զանոնք ԲԱԶՄԱՎԷՊԻ պատուարժան ընթերցողներուն:

* * *

ՄԱՅՐ ՅՈՒՑԱԿ ԶԵՆԱԳՐԱՅ ՍՐԲՈՅ ՅԱԿՈԲԱՆՅ (Երուսաղէմի) Ե. Խատր, կազմեց Նորայր Եպս. Պողարեան: Փոքր քառածալ, քղթակագր, պատկերազարդ, էջ 330, Երուսաղէմ, 1960:

Խիստ մեծարժէք, բազմաշխատ, եւ ապերախտ գործ մը, զոր անխոնջ կորովով կը կատարէ կազմող հրատարակող Նորայր Եպս. մէն միեակ, առանց նիւթական հաստատուն միջոցներու: Այս հատորին մէջ ցուցակադրուած են թիւ 501-700 ձեռագիրները: Ուրեմն 200 գրչագիր: Զարմանալիօրէն գրեթէ այս 200 գրչագիրն 140 հատը 18 եւ 19րդ դարու օրինակութիւններ են: Այս համեմատութեամբ Սաղէմի հաւաքածոն իբր հին չորսգիրներու հաւաքածոյ բաւական թիւ մը պէտք է կորսնցնէ ընդունուած 3750էն:

Շատ շահեկան գրչագիր մըն է թիւ 532 Ժողովածոն (18-19րդ դար):

Հաւանաբար Պաղտատար Դպրի գրչին իսկ բնագիր մըն է թիւ 625ը:

Թիւ 633ին ստացողը «Սբ. Յարութեան լուսարար մահտեսի Մարկոսն... զեղբայրն իւր զՏէր Գրիգոր քաջ վարդապետն, որ մականունն Բուքառ ասի» Կամախեցի Գրիգոր ժամանակագիր վարդապետն է եւ իր եղբայրը Մարկոս:

Յուշակը ունի ցանկեր նկարներու, բնագիրներու, բովանդակութեան եւ յատուկ անուանց են:

Բոլոր սրտէ յաջողութիւն կը մաղթենք տքնաջան Նորայր Եպս. Պողարեանի այս հաւաքման յաջորդական ցուցակներուն հրատարակութեան: Հայ բանասիրութիւնը յաւէտ երախտապարտ պիտի մնայ իրեն իր այս գործին համար: